

УДК 378.14:656.07

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.ped.2022.1.2>**Тетяна ДОРОШЕНКО**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри менеджменту та економіки, Льотна академія Національного авіаційного університету, вул. Добровольського, 1, Кропивницький, Кіровоградська обл., Україна, 25005
<https://orcid.org/0000-0002-9968-9201>

Tetiana DOROSHENKO

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Management and Economics, Flight Academy of the National Aviation University, Dobrovolskoho, 1, Kropyvnytskyi, Kirovohrad region, Ukraine, 25005
<https://orcid.org/0000-0002-9968-9201>

СУТНІСТЬ І ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ АВІАЦІЙНИХ МЕНЕДЖЕРІВ

CONTENT AND CONCEPTUAL CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF AVIATION MANAGERS

Стаття присвячена дослідженню та теоретичному обґрунтуванню змісту професійної самореалізації авіаційних менеджерів. Зважаючи на глобалізаційні процеси, технологізацію соціального простору та збільшення пасажиропотоку авіаційного транспорту, в Україні зростає потреба у висококваліфікованих авіаційних спеціалістах, серед яких авіаційні менеджери.

Завданням сучасних ЗВО є створення умов для самореалізації студентів, розвитку індивідуальності, особистого потенціалу, забезпечення формування професійних та особистісних якостей фахівця. Організація діяльності особистості у колективі виявляється через професійну самореалізацію, яка формується у процесі навчання.

Відзначено, що поняття «самореалізація» розглядається в педагогічній і психологічній науках. У педагогічному розрізі самореалізацію визначають як результат педагогічного процесу, який відображає прагнення найкраще реалізувати отримані знання, вміння та навички.

З позиції психології самореалізація трактується як бажання реалізації особистих здібностей найкращим чином. У статті виокремлено психологічні аспекти самореалізації: продуктивний, особистісний, процесуальний, діяльнісний. Аналіз дослідженої літератури показав, що головною умовою самореалізації є наявність чітко визначеної мети, свого особистого стану та досягнутого результату.

У статті розглянуто дотичні поняття до самореалізації, такі як «самоактуалізація» та «саморозвиток». Поняття «самоактуалізація» трактується як прагнення людини до найбільш повного вияву та розвитку своїх можливостей і здібностей, тоді як самореалізація є свідомим процесом найбільш повного розкриття та зростання потенційних і спонукально-мотиваційних сутнісних сил людини. Підсумовано, що «самоактуалізація» є вузьчим поняттям і входить до складу більш широкого «самореалізація». Саморозвиток розглядається як один із типів самореалізації особистості, спрямованої на власне зростання. Саморозвиток тісно пов'язаний із самореалізацією, оскільки він мотивується прагненням розвиватися, багачувати свої сутнісні сили для кращої самореалізації в майбутньому.

У статті констатується потреба в покращенні процесу професійної адаптації авіаційних менеджерів у ЗВО за допомогою створення комплексних заходів формування готовності до професійної самореалізації.

Ключові слова: самореалізація, самореалізація особистості, саморозвиток, самоактуалізація, професійна самореалізація, авіаційний менеджер, діяльність авіаційного менеджера, готовність до професійної самореалізації.

The article is devoted to research and theoretical substantiation of the content of professional self-realization of aviation managers. Globalization and technological processes, the increase in passenger traffic in aviation lead to the increasing need for highly skilled aviation specialists, including aviation managers.

The task of modern higher educational establishments is to create conditions for students' self-realization, to develop individuality, personal potential, to ensure the formation of professional and personal qualities of a specialist. The organization of the activity of the individual in the team is demonstrated through professional self-realization, which is formed in the learning process.

It is noted that the concept of "self-realization" is revealed in the pedagogical and psychological sciences. In pedagogical literature, self-realization is defined as the result of a pedagogical process, which reflects the desire to best realize the acquired knowledge, skills and competences.

From the position of psychology, self-realization is interpreted as the desire to realize one's personal abilities in the best way. The following psychological aspects of self-realization are distinguished in the article: productive, personal, procedural, pragmatic. The analysis of the studied literature showed that the main condition for self-realization is the presence of a clearly defined goal, one's personal condition and the achieved result.

The article deals with notions of self-realization, such as "self-actualization" and "self-development". The concept of "self-actualization" is interpreted as the desire of the person to the fullest expression and development of their capabilities and abilities. At the same time, self-realization is a conscious process of the most complete exposure and growth of the potential

and motivational forces of a person. It is summarized that “self-actualization” is a narrower concept and is a part of a broader “self-realization”. Self-development is considered as one of the types of self-realization of the personality aimed at self-growth. Self-development is closely linked to self-realization, as it is motivated by the desire to develop, and to enrich its essential forces for better self-realization in the future.

The article states the need to improve the process of professional adaptation of aviation managers in the higher educational establishments through the creation of comprehensive measures to build readiness for professional self-realization.

Key words: self-realization, personal self-realization, self-development, self-actualization, professional self-realization, aviation manager, activity of aviation manager, readiness for professional self-realization.

Постановка проблеми. У зв'язку з глобальними процесами у світі відбуваються колосальні зміни в усіх сферах економіко-соціального простору, які позитивно впливають на розширення ринку послуг. У повітряному просторі збільшуються пасажиропотік і вантажопотік авіаційного транспорту. В Україні й у світі зростає потреба у висококваліфікованих авіаційних спеціалістах, серед яких менеджери – порівняно нова спеціальність для українських підприємств. Перед авіаційними закладами освіти стоїть гостра необхідність підготовки менеджерів, які готові не лише отримувати знання, уміння та навички цієї професії, але й працювати в цій галузі та професійно самореалізовуватися, самовдосконалюватися та розкривати свій потенціал менеджера (управителя). У зв'язку з цим виникає потреба у підготовці авіаційних менеджерів, котрі відповідають професійним європейським і світовим стандартам. Одна з ключових потреб людини – це потреба у самореалізації, яка повинна також задовольнятися у професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання самореалізації найбільше вивчалось у психологічній і педагогічній науках. Особливо значний внесок у дослідження цих понять у психологічній науці здійснили: А. Адлер, Е. Галажинський, Л. Коростильов, Д. Леонт'єв, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Юнг; у педагогічній – В. Андрєєв, Т. Борисова, Л. Герасименко, А. Громцева, К. Дурай-Новикова, Г. Єльнікова, В. Ковальчук, В. Слостенін. Формування готовності майбутніх менеджерів вивчала М. Чернишова, питання готовності майбутніх менеджерів-економістів до професійної самореалізації досліджувала Л. Служинська.

Мета статті – проаналізувати наукові поняття «самореалізація», «професійна самореалізація» та «професійна самореалізація авіаційних менеджерів», розглянути складові елементи самореалізації, а також зазначити фактори, що впливають на професійну самореалізацію авіаційних менеджерів.

Виклад основного матеріалу. Завдання сучасних ЗВО України – виховати особистість, спроможну інтегруватися в дійсність, яка постійно змінюється. Пріоритетними

напрямами підготовки сучасного спеціаліста є створення умов для самореалізації студентів, розвитку їх індивідуальності, особистого потенціалу, забезпечення розвитку професійної й особистісної культури фахівця.

У професійній діяльності людини важливим є поняття «самореалізація», яке розглядається вченими в різних сферах (педагогічній, психологічній, економічній та ін.). У короткому термінологічному словнику самореалізація трактується у трьох значеннях: розгортання оптимальних здібностей людини у різних видах людської діяльності; рівень розвитку, якого досягає людина від моменту народження; свідоме прагнення до реалізації своїх можливостей.

Словник базових понять із курсу «Педагогіка» самореалізацію пояснює як одну з основних цінностей життєдіяльності людини, що відображає її прагнення найбільш повно проявити свої здібності та потенціал і реалізувати їх у житті у процесі власної діяльності [1, с. 70].

У соціолого-педагогічному словнику зазначено, що самореалізація – прагнення людини до якомога повнішого виявлення і вияву своїх можливостей, нахилів, здібностей, якостей особистості, як одне з вираження соціальних потреб людини. Успішна самореалізація передбачає наявність сприятливих соціально-історичних умов розвитку особистості в тому чи іншому суспільному середовищі [9].

Педагогічний словник указує, що самореалізація – одна з цілей педагогічного процесу, яка полягає в допомозі особистості здійснити свої позитивні можливості, розкрити задатки та здібності. Самореалізація є результатом виховання особистості. Людина почувається реалізованою в житті, коли задоволені її особистісні амбіції, такі як додаткова освіта, службове становище, творча спроможність та ін. Однак із позиції інтересів суспільства людина може вважати себе реалізованою, якщо її плани мають суспільно корисну спрямованість.

В ієрархії потреб А. Маслоу самореалізація, найвищий рівень потреб, – це бажання людини реалізувати свої таланти та здібності. Люди, які прагнуть до самореалізації, піклуються про благо своїх ближніх, орієнту-

ються на вирішення проблем і мають потребу в дружньому спілкуванні за видимої схильності до самоти. Самореалізація об'єднує спонуки, пов'язані з прагненням людини до найповнішої реалізації набутих знань, умінь, здібностей, особистого потенціалу [7].

Важливим чинником самореалізації особистості є організація її діяльності у колективі. Роль і значення навчального колективу в реалізації процесів індивідуального розвитку розглядаються як один із найважливіших компонентів для професійної самореалізації особистості. Також важливим компонентом є формування в особистості адекватної самооцінки своїх здібностей і рівня їх розвиненості. У розвитку особистості самооцінка виконує захисну функцію, вона забезпечує їй відносну стабільність і автономність, але може негативно впливати на розвиток і вести до викривлення даних досвіду. Самореалізація особистості – свідомий процес найбільш повного розкриття та зростання потенційних і спонукально-мотиваційних сутнісних сил людини. Розуміння особливостей процесів самореалізації як таких, що розкриваються особистістю, є складним завданням для освітньої практики, адже активність освітнього суб'єкта має знаходити підтримку та відповідні умови.

Психологи трактують самореалізацію таким чином: підсумок здійснення індивідуалізації як процесу «становлення себе», який передбачає потребу бути собою, єдиною, однорідною істотою (К. Юнг); процес формування людиною свого стилю життя під впливом творчих здібностей особистості, яка робить людину вільним індивідом, що самовизначається (А. Адлер); процес актуалізації потенційних можливостей організму, а саме рис особистості (Г. Олпор); головний мотив індивіда, процес задоволення будь-якої потреби всіма доступними засобами (К. Гольдштейн).

Розглядаючи самореалізацію особистості у психологічному контексті, Е. Галажинський стверджує, що самореалізація є тим інтегруючим фактором, із яким пов'язане вирішення проблем життєвого самовизначення, вибору життєвого середовища, найбільш адекватних для самоздійснення і формування життєвих стратегій [2, с. 7]. Учений виділяє такі аспекти самореалізації: продуктивний (що отримується в результаті й навіщо людині це потрібно); особистісний (постановка проблеми потенціалу самореалізації й рівня креативності особистості, спрямованої на світ, на себе); процесуальний (виявляються проблеми самореалізації в суб'єктивному часі та про-

сторі життєвого світу особистості); діяльнісний (дозволяє поставити проблеми спрямованості, вибірковості, мотивації, детермінації, регуляції діяльності, за допомогою якої особистість реалізує себе).

На думку Л. Коростильової, самореалізація – це процес реалізації себе, здійснення самого себе в житті й повсякденній діяльності, пошук та утвердження свого особливого шляху в цьому світі, своїх цінностей і сенсу свого існування в кожен певний момент часу, що забезпечує розвиток особистості шляхом власних зусиль і співпраці з іншими людьми [5, с. 52].

Проаналізувавши праці вчених (Е. Галажинського, І. Єгоричевої, Д. Леонтьєва, А. Маслоу та ін.), можна визначити такі психологічно змістовні компоненти поняття самореалізації, як: мета (вивчаються досягнення метацінності); стан (пов'язано з питаннями задоволеності самореалізацією); результат (певний рівень особистісного розвитку за критерієм успіху-неуспіху).

Продуктивна самореалізація потребує наявності розвинутої структури особистості, у якій на достатньо високому рівні виявляється гармонізація трьох блоків: «хочу», «можу», «треба». Зміст цих блоків визначається ціннісними орієнтаціями, важливими життєвими установками мотивації людини. Відповідно людина співвідносить свої бажання – «хочу» (інтереси, схильності, що спонукають до активності) з можливостями – «можу» (самопізнання своїх можливостей, самооцінка) і необхідністю – «треба» (самоорганізація, яка включає в себе саморегуляцію, а також уявлення про соціальний запит до особистості). Стійкий баланс «хочу», «можу», «треба», у яких виражаються особистісні характеристики, є умовою здійснення та вибору ефективної стратегії самореалізації. Виходячи з вище зауваженого, можна стверджувати, що самореалізація здійснюється тоді, коли у людини є сильний збуджувальний мотив для особистісного зростання [5].

Дотичним до самореалізації є поняття «самоактуалізація». Вважаємо за потрібне розглянути дефініції останнього для розмежування між собою понять. К. Роджерс надає таке визначення: самоактуалізація – це прагнення людини до найбільш повного прояву і розвитку своїх можливостей і здібностей; А. Маслоу вважає, що самоактуалізація – повне використання талантів, здібностей, можливостей, які пов'язані з самореалізацією. Підсумувавши, можна зробити висновок, що самоактуалізація є вужчим поняттям і входить до складу більш широкого «самореалі-

зація». Самореалізація особистості за своєю сутністю безпосередньо пов'язана з самопізнанням, самооцінкою людини. Д. Леонт'єв зазначає, що в понятті самореалізації з позиції психології акцент на особистісних якостях, які дозволяють певній особистості продуктивно самореалізуватися на мотиваційній основі [6, с. 156–175].

Досліджуючи психологічні механізми, за допомогою яких людина організовує особистісну самореалізацію, у ряді праць [4; 6–8], підкреслюється, що пусковим механізмом самореалізації виступають потреби, які активізують людину на пошук мети, досягнення якої може задовольнити цю потребу. Л. Коган визначає, що особистість до самореалізації спонукає настійлива внутрішня потреба. У такому розумінні самореалізація є безкорисливою, бо єдиний її зиск – прагнення до виконання своєї життєвої мети, до власного вільного розвитку. Потреба в самореалізації здійснюється через потребу в творчості, в соціально-перетворювальній діяльності, що дозволяє говорити про наявність потреби у творчій самореалізації [4, с. 137–138].

У виборі нових способів творчої самореалізації важливу роль відіграє механізм особистісної рефлексії, з появою якої, як стверджує С. Рубінштейн, виникає здатність принципово нового, більш якісного способу буття, що виходить за межі безпосередніх зв'язків і сприяє конструктивній самореалізації [8, с. 112]. Стимулюючи осмислення й усвідомлення себе, визначаючи особистісний смисл будь-якої події, рефлексія сприяє видозміненню шкали цінностей особистості та створенню системи нових життєвих орієнтирів.

Одним із психологічних механізмів, що забезпечує творення людиною самої себе у процесі самореалізації, виступає саморозвиток як один із типів самореалізації особистості, спрямованої на власне зростання. З погляду Д. Леонт'єва, саморозвиток тісно пов'язаний із самореалізацією, оскільки він мотивується прагненням розвиватися, збагачувати свої сутнісні сили для кращої самореалізації в майбутньому [6]. У зв'язку з цим Л. Коган стверджує, що самореалізація спонукає особистість до подальшого розвитку, який дає можливість здійснювати самореалізацію на високому рівні. У процесі самореалізації людина розвивається, а розвиваючись, реалізує себе [4, с. 149]. У площині зазначеного можна стверджувати, що самореалізація і саморозвиток особистості – це єдиний процес, у якому особистість розвивається, а розвиваючись – реалізує себе.

У свою чергу, з педагогічного погляду самореалізація особистості – мета виховного процесу, що полягає у сприянні особистості розкрити свої потенційні можливості, реалізувати задатки й здібності; процес втілення можливостей і здібностей індивіда в конкретних результатах практичної діяльності; прояв своєї індивідуальності та спосіб взаємодії з суспільством, це також усвідомлена і цілеспрямована реалізація здібностей і внутрішнього потенціалу людини у процесі діяльності [4].

Проаналізувавши думки вчених [2; 4–8], ми можемо зазначити, що самореалізація – найвищий рівень потреб, який виявляється через усвідомлене прагнення до повного виявлення і розкриття у колективі власних можливостей, здібностей, реалізація власного досвіду. Професійну самореалізацію ми розглядаємо як усвідомлену потребу особистості до повного виявлення і розкриття у професійній діяльності власних професійних знань, навичок і вмінь, особистісних професійних якостей.

Авіаційний менеджер – працівник, який здійснює свою роботу на авіаційному підприємстві, що пов'язано з зовнішньою торгівлею, експортом та імпортом авіаційних послуг, іноземними кредитами та інвестиціями. Фахівець із менеджменту авіаційних перевезень є професійним керівником, котрий здійснює планування, організацію, координацію, мотивацію та контроль діяльності авіаційних підприємств на внутрішніх і зовнішніх ринках авіаційних послуг. Менеджер авіації – це універсальний фахівець широкого профілю, ефективний організатор виробництва, управитель принципово нової формації, здатний успішно вирішувати актуальні проблеми інноваційного розвитку суспільства в умовах глобалізації та інтернаціоналізації бізнесу, зокрема в найбільш перспективній, динамічній і високотехнологічній сфері міжнародної авіаційної діяльності. Основний обов'язок авіаційного менеджера – забезпечити своєчасне виконання рейсу: отримати дозвіл на виконання рейсу й узгодити маршрут польоту з аеропортів вильоту та прибуття, розрахуватися за надані послуги. Також він бере участь у рекламних кампаніях, проводить попередні переговори з комерційних питань, розробляє і здійснює заходи щодо підвищення економічної ефективності рейсів тощо.

Від його знань, умінь аналізувати ситуацію, швидко знаходити оптимальне рішення, будувати взаємини з людьми та різними службами залежить ефективність роботи авіаційного підприємства. Тому ключові якості,

якими повинен володіти менеджер, – це комунікабельність і стресостійкість.

Авіаційний менеджер фактично повинен мобілізувати усі свої знання, навички, вміння для визначення траєкторії свого фахового розвитку. Для забезпечення поступового ефективного становлення та розвитку авіаційного менеджера як фахівця на кожному з етапів важливим є управління цим процесом, і саме система ЗВО виступає важливим зовнішнім фактором. На першому етапі – базова, на другому і третьому – післядипломна освіта і самоосвіта, яка розроблена індивідуально відповідно до стратегії. Процес професійної самореалізації авіаційного менеджера є динамічним і самоорганізованим, цілеспрямованим із метою підвищення ефективності виконання професійних обов'язків. Для досягнення поставленої мети великого значення набуває самоменеджмент, який дає змогу виконувати роботу з мінімальними витратами, визначаючи цілі та досягаючи їх, уникаючи поспіху і стресів, підвищуючи мотивацію, уникаючи помилок тощо. Необхідно підвищувати професійну кваліфікацію, досягаючи особистісних і професійних цілей в оптимальний спосіб, втілюючи індивідуальну самореалізацію відповідно до внутрішньої мотивації особистості.

Для професійного розвитку авіаційного менеджера необхідно, щоб викладач і студент перебували у взаємодії та співпраці, яка забезпечить успіх студенту у професійній самореалізації. У процесі професійного зростання авіаційного менеджера, його самовдосконалення відбувається цілеспрямований самоаналіз професійно важливих якостей особистості, а саме самосприйняття, креативність, відповідальність, відповідальність за прийняття рішень, формують уміння прогнозу результатів, уміння вибору оптимальних дій та ін. Професійний розвиток майбутнього авіаційного менеджера проявляється через самореалізацію.

Самоосвіта авіаційних менеджерів виконує низку важливих завдань: вивчення матеріалу дисциплін, які виносяться на самостійне опрацювання; фізичний розвиток і самовдосконалення, здобуття знань з основ здоров'я та правильного способу життя; самоаналіз себе як особистості та розуміння потреби у формуванні професійних якостей; самостійне оволодіння реальними професійними навичками в умовах, наближених до реальних, за допомогою комп'ютерних програм [3].

Підготовка менеджера орієнтована на формування освіченої, гармонійно розвиненої особистості, здатної до постійного оновлення

й аналізу набутих знань, професійної мобільності та швидкої адаптації до змін ринкової ситуації та розвитку авіаційної галузі, в інформаційній, економічній і соціально-культурній сферах та організації праці в умовах ринкової економіки, а також готовність до професійної самореалізації.

Студенти отримують концептуальні знання, здобуті у процесі навчання та професійної діяльності, включаючи певні знання сучасних досягнень; критичне осмислення основних теорій, принципів, методів і понять у навчанні та професійній діяльності, а також формують уміння розв'язання складних непередбачуваних завдань проблем у спеціалізованих сферах професійної діяльності та навчання, що передбачає збирання та інтерпретацію інформації, вибір методів та інструментальних засобів, застосування інноваційних підходів. Отримують навички комунікації донесення до фахівців і нефахівців інформації, ідей, проблем, рішень і власного досвіду в галузі професійної діяльності; здатність ефективно формувати комунікаційну стратегію, розвивають автономність і відповідальність управління комплексними діями або проектами, відповідальність за прийняття рішень у непередбачуваних умовах; відповідальність за професійний розвиток окремих осіб і груп осіб; здатність до подальшого навчання з високим рівнем автономності.

Готовність особистості до здійснення професійної діяльності базується на сукупності взаємопов'язаних індивідуальних і професійних якостей, знань, навичок і вмінь. Діяльність авіаційного менеджера потребує зосередженої уваги на відповідність загальноекономічних, авіаційних, правового регулювання та документації знань та вмінь, особливостей транспортно-логістичних систем, а також вмінь роботи з інформаційними спеціалізованими забезпеченням; емоційної та нервово-психічної стійкості. Тому важливими виступають якості, знання, навички та вміння, пов'язані з формуванням готовністю до професійної самореалізації: мотиваційні, комунікативні, організаційні, когнітивні, рефлексивні та саморегулятивні складові частини.

Готовність до професійної самореалізації авіаційних менеджерів – це здатність особистості ефективно використовувати отримані професійні знання, навички та вміння завдяки інтеграції управлінської та авіаційної сфер, виявляти власні здібності й особистісні професійні якості у діяльності авіаційного менеджменту, з постійною потребою у самоосвіті, саморозвитку та самовдосконаленні.

Висновки і пропозиції. Працівники на авіаційних підприємствах повинні вміти швидко реагувати на зміни у внутрішньому та зовнішньому середовищі, що пов'язано зі специфікою діяльності та світовими процесами. Для покращення процесу професійної адаптації та продуктивної праці авіаційних менеджерів їм необхідно у процесі навчання у ЗВО сформувати готовність до професійної

самореалізації. Професійна самореалізація – це складний професійний феномен у професійній діяльності працівника, який охоплює поняття розвитку, саморозвитку, професійного становлення, професійної адаптації. Подальші наукові пошуки спрямовуємо на визначення структури та компонентів готовності до професійної самореалізації авіаційних менеджерів.

Література:

1. Антонова О.Є. Словник базових понять з курсу «Педагогіка» : навчальний посібник / укл. О.Є. Антонова. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 100 с.
2. Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности : дис. ... докт. психол. наук. Томск, 2002. 454 с.
3. Герасименко Л.С. Мотивація до самоосвіти майбутніх авіаційних фахівців у процесі професійної підготовки. *Науковий вісник Львівської академії. Серія : Педагогічні науки*. Кропивницький : КЛІА НАУ, 2017.
4. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека. М. : Политиздат, 1984. 252 с.
5. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере : монография. С.-П. : Речь, 2005. 222 с.
6. Леонтьев Д.А. Самореализация и сущностные силы человека. *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* / под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. М. С. 156–175.
7. Маслоу А. Психология бытия. Москва : Рефл.-бук; Киев : Ваклер, 1997. 304. с.
8. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М. : Педагогика, 1973. 416 с.
9. Соціолого-педагогічний словник / ред. В.В. Радула. Київ : ЕксОб, 2004. 304 с.